

TURKOPHONE

Türkçe Konuşurların Akademik Dergisi

www.turkophone.net

ISSN: 2148-6808

Orta Asya Türk Medeniyetlerinde Türkçe, Türkçe Öğretimi ve Diğer Diller Üzerine

Seda DEMİR

Sakarya Üniversitesi Doktora Öğrencisi, Türkiye, serkoc_16@hotmail.com

ÖZET

Orta Asya Türk medeniyetlerinde Türkçenin ve diğer dillerin mevcut durumları hakkında genel bilgi vermeyi amaçlayan bu çalışma, aynı zamanda Hun, Göktürk ve Uygur dönemlerinin özelliklerini değerlendirerek Türkçe öğretiminin varlığını sorgulamaktadır. Diller, zaman, beşeri bilimler, ekonomik, politik vb. her türlü dinamiğin bir dönemden diğerine kullanımında değişiklik gösteren kültürel öğelerdir. İslamiyet'ten önce var olan Türk soylu medeniyetlerinin çoğunun, bugünün koşullarına kıyasla sistematik veya pedagojik bir dil eğitimi sağlayacak kurumlara sahip olduğunu hayal etmek genellikle zordur. Çalışmanın sağlamaya çalıştığı iç görü, bu izlenimin bazı noktalarda yanlış olabileceğine yöneliktir.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya Türk Medeniyetleri, Türkçe öğretimi, Hunlar, Göktürkler, Uygurlar.

Turkish, Teaching Turkish and Other Languages in Central Asian Turkish Civilizations

ABSTRACT

This study, which aims to provide general information about the present situations of Turkish and other languages in Turkish civilizations of Central Asia, also aims to question whether

Turkish was being taught by judging the characteristics of the periods of the Huns, Gokturks and Uyghurs. Language are cultural elements that exhibit changes in terms of use of all kinds of dynamics of the time, like humanities, economics, politics, technology, etc. from one period to other. So much so that; It is generally viewed difficult to imagine that most of the Turkish noble civilizations that existed before Islam had institutions that would provide a systematic or pedagogical language education compared to today's conditions. The insight that the study is trying to provide is to evaluate the possibility that this impression may be wrong at some point.

Keywords: Central Asian Turkish Civilizations, Teaching Turkish, Huns, Gokturks, Uyghurs

1. GİRİŞ

Çalışma, Orta Asya Türk medeniyetlerinden Hunlardan başlamak üzere Göktürk ve Uygur Kağanlıkları dönemiyle sınırlı olarak Türkçenin seyrine dair genel bir bakış sağlamayı; literatürdeki çalışmalardan farklı olarak ise Türkçenin öğretilmekte olup olmadığına dair bir takım çıkarımları nedenleriyle birlikte sunmayı amaçlamaktadır.

2. Hunlar, Türkçe ve Öğretimi

Türk kültürünün ilk gelişme alanı Altay, Sayan ve Tanrı dağlarının yaylaları olmuştur. Bu coğrafyada egemen unsur olarak Türkçe konuşan toplulukların oluşturdukları kültür, bozkır kültürü olarak isimlendirilmektedir (Kösoğlu, 2004: 29). 'Hunlar' sözcüğünü duyunca akla ilk gelen şey Türk medeniyetlerinden bir halk olduklarıdır. Ancak Hunların o dönem kendilerini Türk olarak niteleyip nitelemedikleri önemlidir. Nitekim aralarında Türkler de olan federasyonlardan oluştuğu bilinmektedir. Kimi görüşe göre Hunlar tamamen Türktür ve Türkçe konuşurlar: "Hunlar Türktü... Ama Türk olan sadece dış görünüşleri değildi, dilleri de Türk idi. Ama Hunların konuştuğu dil, Çuvaş-Bulgarların değil, Türk, Uygur ve Avarların kullandıkları dildi" (Németh, 2004: 42). Araştırmacılar tarafından günümüze kadar elde edilen tüm bilgiler Hunların Türk kökenli olduğunu göstermiştir. Hunlar hakkındaki mevcut bilginin neredeyse tamamını çağdaş komşularının bize bıraktığı bilgilerden öğreniyoruz. Örneğin; onların dillerinin Türkçe olduğu oldukça kesindir. Çin analları, Hun dilinin bir Türk kabilesi olan Töles diline çok yakın olduğunu ortaya koyuyor. Bizans İmparatorluğu, Hunların dilinin Bulgarların, Avarların, Sekellerin ve Orta Avrupa'dan Doğu Avrupa'ya akın eden diğer kabilelerin dilleriyle aynı olduğunu bildirmiş; yani Asya ile. O dönemin tarihçileri,

Türkçe konuşan bu kabilelerin Hunlardan farklı olmadığını, çünkü dillerinin aynı olduğunu kabul etmişlerdir (URL 1).

Avrupa’da da kolları olan Hunların, “Asya Hunlarının merkezinde çeşitli dillerde konuşan ve yazan kalabalık bir heyet çalışırdı” (Kafesoğlu, 1987: 278). Hunların tarihinden elimize geçen isimlerden bilinenleri incelendiğinde Hun elitlerinin baskın olarak Türkçe konuştuğu düşünülebilir. Ancak imparatorluğun batı kesiminde kendilerine tabi olan halkların Cermen dili konuştuğu; Hunların kendilerinin ise hem Got hem de Hunca konuştuğu tahmin edilmektedir. Batıdaki Cermen kavimlerine hükmeden kesim daha çok Cermen kökenli titr ve isimler almışken; dönemin güvenilir kaynaklarının sahibi Priscus bu ortamlarda da yaşamış bir kişi olarak Hun saray erkânında Hunca, Gotça ve Latince konuşulduğunu ancak Huncanın her zaman Gotçadan önce geldiğini bildirir. Belli ki elit tabaka bu üç dile de belli bir oranda hakimdir ancak o bu dillerin dönemin lingua francası olduğuna dair net bir bilgi de bulunmamaktadır (Kim, 2013: 30). Aslında Türklerin tarihlerine bakıldığında en eski dönemlerinden yönetimlerindeki çok ulusluluğa ve çok kültürlülüğe açık uygulamalarının çok dilliliğe de açık karakterde olduğu görülebilir.

Yukarıda da belirtildiği gibi Hunların Türkçe metinlerine direkt ulaşmak mümkün olmadığından günümüze ulaşan rütbe, titr veya kişi isimlerinden hareketle orijin veya dilleri hakkında tahmin yoluna gidilmiştir: “Hunca denilen dilden hiçbir metin veya tam bir cümle günümüze ulaşmamış olduğundan, dil hakkındaki yazılı kaynaklar neredeyse tamamen Yunan ve Roma kaynaklarında geçen özel isimlerden oluşmaktadır. Atalarının yaptığı gibi rünik harflerini kılıç, mızrak başı, broş ve toka üzerine işlediler. Hunlar, “etraflarındaki barbar halkların gözünde bile onlardan daha barbar” idi ve bir yazı sistemleri yani alfabeleri yoktu. Attila'nın kâtipleri Hunlar değil Romalıları: Galyalı Contantius, aynı isimde bir İtalyan Panunyalı Orestes ve Yukarı Moesia'dan Rusticus. 6. yüzyılın ortalarında Procopius, Maeotis'in batısındaki Hunları "yazım ile hiç tanışmamış ve o güne değin bu konuda vasıfsız" kalmış olarak tanımladılar” Hunların dilinden bildiğimiz tek şey isimlerdir. Kaynaklarımız hiçbirinin anlamını vermemektedir. Bu isimler bir buçuk yüzyıldan fazladır incelenmiştir” (Maenchen-Helfen, 1973: 376).

Buraya kadar anlaşıldığı üzere yazılı metinlerinde kendi dillerini kullanmıyor olabilirlerdi.

Çin kaynaklarının Hunlarla ilgili verdiği bilgiler Hunların yazı kullandığına dair bilgiler içermektedir. Bu devletler yazıt taşlar diktirmiş, kanunnameler, kendi tarihlerini anlatan

eserler ortaya koymuşlardır. Zaman içerisinde Hindistan'dan Çin'e kadar uzanan Budizmi kabul ederek Budist metinleri tercüme etmişlerdir. Bu türden eser, kitap ve sutraların yazılmasında Çince kullanmış olsalar da bunlar Türk edebiyatının öncül örnekleri olabilir (Baykuzu, 2008). Bu noktada Türklerin ilk yazılı kanunnamesinin her zaman ifade edildiği gibi M.S. 7. yüzyılda değil; M.Ö. 4. yüzyılda oluşturulmuş olabileceği görülmektedir. Ayrıca bu durumda Huncanın sözel olarak var olan etnik bir Türk Dili olduğu da varsayılabilir. Nitekim sarayda yönetim içinde Gotça, Latince, Hunca ve askeri alanda yerine göre Cermen dillerinin konuşulması gerekiyordu. En azından Atilla'nın kâtipleri içinde Romalıların olduğunu bilmek yazışmalar içinde Latincenin de geçtiği ihtimaline işaret etmektedir. Ancak Latincenin varlığı açısından Atilla'nın Avrupa Hun İmparatorluğunun kağanlarından biri olduğunu belirtmekte yarar vardır. Latince yüzyıllar boyunca Kilisenin dili olarak eski kilise metinlerinin muhafaza edildiği dil olarak kullanılmıştır.

Asya, Avrupa ve Hindistan gibi geniş bir alana nüfuz eden ve çeşitli kökenlerden gelen ırklarla iletişime geçen Türk medeniyetleri Hunlardan itibaren bazı görevler yerine getirmişlerdir. Bunlar içinde, okuma ve yazma ile yakından alakalı işler yapan tercümanlar, elçiler, kâtipler gibi görevliler her zaman olmuştur. “Bu durum şüphesiz Türklerin, ilişki kurdukları devletlerle olan diplomatik münasebetlerine büyük önem verdiğini göstermektedir. Bunu gösteren en açık delillerden birisi de, Hunların ilişki kurdukları devletlerden (Çin, Roma vs.) Hunlara, Hunlardan da onlara gidip gelen elçilerin varlığı olmuştur. Hunlar ile diğer devletler arasındaki bu ilişkiler bir süreklilik göstermiştir” (Tokan, 2011: 116). Bu da yabancı dil kullanımının ve öğretiminin mevcudiyetinin birincil göstergeleri arasında kabul edilebilir ayrıca en yakın siyasi ve askeri ilişkilerin Çin ile olduğu ve Çin alfabesi kullandıkları akılda tutulursa Hunlar açısından Çince yabancı dil niteliği de taşımaktadır. “O çağlarda yabancı bir dil o toplumun içine katılarak, onlarla yaşayarak öğreniliyordu. O dönemde Çincenin de böyle öğrenildiği, Orhun Yazıtları Bilge Kaan devrinden kalma altı adet yazılı dikili taştan oluşan Orhun Yazıtlarında (732,735,720-725) bunlardan bahsedilmektedir (Özdemir, 2006: 12).

Güney Hunlarının devamı olan Hun boylarından bazıları Çin imparatoru olduktan sonra devletlerinin kısa ömürlerine rağmen olağanüstü saraylar, binalar, köprüler yaptırmış, birçok bölgeyi tarıma açmış, dut ağacı ekimini desteklemiş, yeni kanunlar çıkarmış ve eğitime birinci planda yer vermişlerdir. Yerleşik hayata hızlı ve kolay bir şekilde uyum sağlamış; Çince

kullanarak Budizm'in etkisinde metinler yazmış; yine Çince ile kendi tarihlerini anlatan eserler ortaya koymuşlardır (Baykuzu, 2008). Dolayısıyla bu kadar sosyal yaşam kurumlarına öncelik verip eğitim kurumlarında yazı ve dil öğretimine yer vermemiş olduklarını düşünmek eksik olacaktır.

Kim (2015) ise, İç Asya Hunlarının ve haleflerinin, emperyal Çin'de önceki yıkılan hanedanlıkları siyasal anlamda bir araya getirmekte kullanıldığı, bazı imparatorluk klanlarının İç Asya egemen seçkinleri ile evliliği ve hanedanlıkların yönetimlerinde Türkçe konuşabiliyor olmanın önemsendiği ve Türklerin Türk birliklerine emperyal hizmet anlamında komuta ettiğinden nüfuz sahibi olduklarına dikkat çekmektedir.

Öyle ki kendi hanedanlıklarını kurmuş Çinlileşmiş veya Çinlileştirmiş Türk soylu bir hanedanlık vardı ve isimleri Shatuo Türkleri idi. Bunlar Çin toplumu tarafından pek fazla kabul görmedikleri için Çinli soy isimleri kullanıyorlardı. Bu hanedanlıkların üyelerinden Çin imparatorluğuna dahi erişenler olmuştur. 900'lü yılların ikinci yarısından sonra aralarında Tang hanedanlığının ordusunda yüksek mertebelere erişmiş ve hatta Tang hanedanlığı yıkıldıktan sonra hükümdarlık bile yapmış olanlar vardır. Shatuo halkının çoğunun iki dilli ve hatta üç dilli olduğu bilinmektedir. Çince de konuşmalarına rağmen kendi benlik ve dillerini muhafaza etmişlerdir.

Göktürklerin Orhun yazıtları Tang Hanedanlığına hizmet eden Türkleri eleştiren Çinlilerin topraklarını genişletmesine yardımcı oldukları için onları kınayan ifadeler içermektedir. Çinliler tarafından Orta Asya'nın Tang savaş birliklerine dahil olan Türk askerler dillerinin ağırlıklı olarak Hint-Avrupa alana yayılmasını da sağlamışlardır. Hunların Çinliler ile olan bağlantıları o kadar derinden ve giriftir ki bu durum Hunlardan sonra kurulan Türk medeniyetlerinde de görülecektir. Çinlilerle olan siyasi ve askeri çatışma ve bağlantılar Göktürkler de dahil olmak üzere Uygur Kağanlığı zamanına kadar sürecektir. Ancak hüküm sürdükleri dönem boyunca bazı Göktürk kağanları zorla Çin sarayına getirilmiş, zorla himayeye alındıkları olmuştur. Tüm bunlara rağmen kimliklerini ve dillerini koruyabilmişlerdir. Uygurların ise Göktürklerin aksine Çinlilerle daha ılımlı ve paralel ilişkiler içinde oldukları görülür. Bu siyasi ve askeri olguların saydığımız örneklerdeki gibi sosyal olduğu kadar dilbilimsel alana da nüfuz eden etkilerinin cereyan etmemiş olması olanaksızdır.

Türklerin siyasi anlamda Asya’da ilk kez kendini göstermesi M.Ö 3. yüzyılda da Hunlar ile olmuştur. Hunlar, Mete Han zamanında geniş bir imparatorluk haline gelmiş, dönemin önemli ticaret yol ve merkezlerini denetim altına almakta gecikmemiş, Moğollarla savaşmış ve mağlup etmişlerdir. Asya Hunları olarak anılan bu devletin yıkılması ile sırasıyla Göktürkler ve Uygurlar tarih sahnesine çıkmışlardır. Tarihte kurulan ilk Türk devletleri beraberlerinde Orhun Kitabeleri gibi Türk tarihini aydınlatacak önemli eserler bırakmışlardır. Bu eserler Türkçenin dönem toplumlarındaki özellikleri ve Türk sosyal ve siyasi yapısı konusunda birinci elden bilgi sağlamışlardır.

Yaşam koşullarına yönelik detaylı bilgiler, kültürel öğeleri ve dilleri hakkında rasyonel çıkarımlarda bulunabilmek için Hunlar’dan günümüze Türkçe yazılmış herhangi bir vesika, evrak, metin vs. kalmamıştır ve yazılı olarak elde edilen veriler kurganlarda bulunan kılıç, bıçak vb. eşyalar üzerine işlenmiş kişi isimleri veya titrlerden fazlası değildir. Bilinen Hun isimlerinin incelenmesi ile elde edilen veriler ve tarih araştırmacılarının genel görüşü ise Hunların Türk soylu olduğu ve Hunca konuştuğudur. Her ne kadar resmî işler ve devlet işleri için Latince, Gotça gibi dönemin baskın dillerini kullandıkları bilirse de Türkçeyi devlet işlerinde veya günlük konuşma dili olarak kullandıklarına yönelik yeteri kadar geçerli bilgi mevcut değildir. Ancak Hunlar gibi daha çok savaşçı kimlikleri ve askeri yönleri ile ön plana çıkan ve yaşam koşulları gereği düzenli ve yerleşik bir hayata genel anlamda geçememiş; sosyal kontrolünü oluşturduğu yerleşik kurumlar üzerinden idame ettirmeyen toplumların düzenli eğitim kurumları oluşturmuş olma ihtimali düşükse de bu çıkarım doğru olmayabilir: “Hun imparatoru Shih Lo, okumuş Çinlileri mesleklerine göre istihdam etmek ve devlete yeni bürokratlar yetiştirmek amacıyla Hsiang-kuo şehrinin batı kapısında yazı, edebiyat, din ve saray memurluğu için çeşitli dersler içeren on kadar ilkokul açtı. Yüzden fazla otoriter subay çocuğunu öğretmen olarak bu okullara tayin etti. Ayrıca bir “üniversite” kurarak 300 öğretmen idaresinde eğitime açtı (TSUİ, 386-535: 13/96). Gençlerin eğitimi için imkanlar sağladı, onları eğitimi olmaya teşvik etti. O, sadece okulları kurmakla kalmamış, yapılan eğitimi ve okulların durumunu yakın takibe almıştır. Örneğin Shih Lo, sık sık kurduğu ilkokulları ve üniversiteyi ziyaret eder ve öğrencilerin sınavlarını izler, yüksek derece alanlara ödüller verirdi (FANG.,648: 105/2741; TSUİ, 386-535: 14/104) (Baykuzu, 2008). Bu bilgiler yerleşik hayata imparatorluk genelinde ve tamamen geçilmemiş olsa da Hun eğitim kurumlarının mevcudiyetini ispatlar niteliktedir. Ancak dil öğretimi açısından temel aldığımız

Doğu ve Orta Asya Türk halklarının gerek dönemin sosyal yapısı gerekse devletlerin siyasi ilişkileri açısından göçebe kimliğinden henüz tamamen ayrılamamış dönemlerinde dil öğretiminin sezgisel yöntemlerle; bugünkü ifade ile informel ortamlarda gerçekleşmiş olduğu düşünülebilir- en azından toplumun yönetim, askeri ve siyasi ilişkilerinden sorumlu olmayan ve muhtemelen sistematik olmayan bir şekilde yabancı dil öğretilen kesim hariç. Özetle Hunlar zamanında belli imparatorlar zamanıyla sınırlı da olsa eğitim kurumlarının mevcut olduğu; ancak Türkçenin Türk alfabesi ile öğretilmesine yönelik faaliyet veya kurumlara, belleticilere, öğretim metinlerine sahip olup olmadığı bilinmemektedir. Tarihi bulgular ise Hunlar'ın kendilerine ait bir alfabe kullanmadıklarına işaret etmektedir. “Çok uzun zamandan beri Hunlardan başlayarak günümüz Orta Asya Türk halklarına kadar Çinliler ve Türkler komşuluk ilişkilerini sürdürmelerine karşılık Türk dilinin Çinlilere öğretildiğine veya Çinliler tarafından öğrenildiğine dair somut kaynaklara rastlanmamıştır” (İnayet, 2008: 294).

3. Göktürk Kağanlığı, Türkçe ve Öğretimi

Türk ismini ilk kez kullandığı bilinen Göktürler, 6. yüzyılda Orta Asya'da bir devlet kurdular. İlerleyen zamanlarda “Devlet içinde isyan eden bir çok kavime ek olarak Göktürklerin İpek Yolu'nun kontrolünde zorlanması fırsat bilen Çin'in Tang hanedanlığının zorlu saldırılarını takiben, Çinliler kendi coğrafyalarında tam bir egemenlik kazandıklarında ve klanları hakimiyeti tamamen ele geçirdiğinde bu bölgedeki Türk birliği yetkinliğini kaybetmiş; Göktürkler 8. yüzyılda dağılmış ve Çinlilerin egemenliği altına girmiştir. “Çin imparatoru, iki devleti birbirlerine düşürerek Göktürkler üzerindeki politik kontrolünü kurdu. Bununla birlikte, imparator da Türkleri Çinlileştirme istediğinde başarısız oldu. Çinliler de Göktürkler üzerinde kültürel kontrol istediler, ancak Çin'in siyasi kontrolünü kabul etseler de, Göktürkler kültürel hakimiyeti kabul etmeyi reddetti. Bu red Göktürk hükümdarı tarafından Çin imparatoruna gönderilen bir mektupta belgelenmiştir” (Şeyhun, 2014 :116).

Güney Sibiryaya ve Kuzey Moğolistan'da Orhun nehri ve Yenisei'nin üst kısımlarının yanında, Karakurum ve Kara-Balghassun antik kentlerinin kalıntılarının yakınında, bir süredir dikkatini çeken bir dizi gizemli yazıt bulunmuştu. Bilginler, ilk etapta hiçbirinin anlamlarını açıklayamamıştır. 1890 ve 91'de Finlandiya ve Rusya'dan araştırmacılar bölgede keşif gezileri yapmıştır. Ancak şimdi araştırmalarının sonuçları, taşların ayrıntılı resimleri ve yazıtların reproduksiyonları muhteşem hacimli eserler halinde mevcuttur. En önemli iki kitabe bengü taşın üç tarafına gizemli işaretlerle yazılmıştır; dördüncü tarafta Çince bir yazıt yazılmıştır.

Çince yazıt bir taşın 28 Ocak 733'te (kitabenin yazılmasından) iki yıl önce ölen güçlü bir Han'ın anısına dikildiği ve diğerinin 734'te ölen kardeşinin anısına olduğunu yazar; ancak o dönemde bilinen şeyler bu kadardır. Daha küçük boyutlarına ve diğer nedenlere bakılırsa Çince metinlerin gizemli yazıtların doğrudan çevirileri olduğu var sayılamazdı ve Çince olan kısımdan tek bir işareti dahi okunamıyordu (Jespersen, 2010: 440).

Bahsi geçen bu yazıtların, Orhon yazıtlarının, da yazısı olan Türk-rünik (Göktürk, Orhon) yazısının ne zaman düzenlendiği, hangi tarihten itibaren hangi coğrafyalarda kullanıldığı tam olarak bilinmemektedir. Göktürk uygarlığına ait Türk Dili ile yazılmış resmî bir belgeye bengü taşlar dışında rastlanmamıştır. West (2010: 826)'e göre 582 yılında Doğu ve Batı kağanlığına ayrılan bu uygarlık Altay dil ailesine bağlı Türkçe soylu diller kullanmıştır.

552 yılında kurulan I. Göktürk Kağanlığı döneminde Türkçenin resmî yazışma dili olduğu şüphelidir. Bu şüpheyi doğuran, Moğol Halk Cumhuriyetinin Arhangay (Kuzey Hangay) bölgesinde bulunan Göktürklerden kalma en eski yazıt olan Bugut yazıtıdır. 581'de dikilen ve I. Göktürk Kağanlığı dönemini anlatan bu yazıt, Sogd alfabesi ile Sogdça yazılmıştır. Ancak bu, I. Kağanlık döneminde Türklerin resmî yazışma dilinin Sogdça olduğu anlamına gelmez. Kaynaklarda Bugut yazıtından önce, 568 yılında İştemi'nin Bizans İmparatoru II. Justinos'a elçilik heyetiyle "İskit harflerine" benzer harflerle yazılmış bir mektup gönderdiği söyleniyor. Ancak bugüne kadar İskit yazısı, bilim dünyasında bilinen bir yazı değildir. Onun için kaynaklarda geçen bu ifadenin altında başka gerçekler aranmalıdır. Bir gerçek daha var ki; o da Türklerin I. Kağanlık döneminde, yazışma dillerinin olmasıdır. Yalnız bu dilin Türkçe mi yoksa başka bir dil mi olduğu konusu halen gizemini korumaktadır (URL 2).

Soğd ülkesi, Amuderya ile Sirderya nehirler arasındaki bölge idi. Ticaretle uğraşan Soğdlular Orta Asya'ya yayılmış ve yer yer koloniler kurmuşlardı. Ayrıca Orta Asya'daki ipek yolu ticareti de tamamen onların elinde bulunuyordu. Göktürk devletinin bilhassa ilk zamanlarında Soğdlular, Göktürk kaganlarına müşavirlik etmişlerdi. Meselâ Bizans imparatorluğuna Göktürk kağanı tarafından elçi olarak gönderilen Manyah adlı sahis bir Soğdlu idi. Göktürk kağanlarının batı âlemi hakkındaki bilgileri de daha ziyade Soğdluların verdikleri haberlere dayanıyordu. Göktürk çağında Orta Asya'nın her tarafına dal budak salan Soğdlular yer yer koloniler kurdular. Bunun neticesi olarak siyasî ve kültürel rolleri büsbütün artmış ve Uygur çağında, Uygurlar üzerinde de çok müessir olmuşlardı (Ögel, 1984: 188).

Soğd kökenli devlet adamları ve danışmanlar diplomatik statüler de dahil, Kağanlığın tüm kademelerinde görev alabiliyorlardı. Soğdlar Türk etkisinde kalırken, diller ise Türk

dünyasında edebi ve siyasi platformlarda kullanılıyordu. Yazıtların metnini oluşturan kişi yüksek ihtimalle Türk kültürünü, toplumu, devlet yapısı ve devlet örgütlenmesini tanıyan, çok iyi Soğdca bilen bir Türk veya çok iyi Türkçe bilen bir Soğd idi“ (Eker, 2010). Türklerin sınırlarında bulunan devletlerle ilişkileri, kendilerinin de kültürel ve siyasi nedenlerle Soğdca, Sanskritçe, Çince, Tibetçe gibi dilleri öğrenmelerini ve bu dillerde de duygu ve düşüncelerini ifade etmelerini sağlamıştır. Göktürk ve Uygur dönemlerine ait bazı yazıtlar da bunu açıkça göstermektedir (Biçer, 2012). Bugut yazıtı, Türkler'in Soğdlarla ilişkilerinin “onların dillerini ve alfabelerini devlet dili ve alfabeti olarak kullanacak kadar yakın olduğunu” göstermektedir. Göktürk ve Uygur dönemlerine ait bazı yazıtlarda (Köl Tigin, Bilge Kağan, Bilge Tonyukuk, Moyun Çor yazıtlarında gibi) Soğdlar'dan bahsedilmesi; bu dönemlere ait bazı yazıtların bir yüzlerinin Soğdca oluşu (Karabalgasun III, Somon Sevrey gibi); Uygur döneminde önceleri kullanılan Göktürk alfabesinin yerini Soğd kaynaklı bir alfabenin yani Uygur alfabesinin almış olması, Türk-Soğd ilişkilerine dair bilgi vermektedir. Göktürklerin resmî dilinin Soğdca olduğu ancak Eski Türkçe de kullandıkları bilinmektedir (Alyılmaz, 2003: 17). Türkçe, Çince ve Soğdca olarak üç dilde yazılan Karabalgasun Yazıtı, başlangıçtan 9. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Uygur tarihini anlatır. Asıl metnin yazımında Göktürk alfabesi kullanılmıştır. Türkçe kısım çok tahrip olduğu için bazı kelimeler silinmiş veya okunmaz haldedir. Yazıtın Soğdca yüzü de oldukça silinmiştir. Çince kısmı diğerlerine göre daha sağlamdır (Bedirhan, 2019: 126).

II. Göktürk Kağanlığı Dönemine ait olduğu bilinen Kül Tigin yazıtının güney, doğu ve kuzey olmak üzere üç yüzünde Göktürk harfli Türkçe metin; batı yüzünde ise, Tang İmparatoru Xuan Zong'un yazdığı Çince metin vardır. Çince metinde Çin-Türk ilişkilerinden, Çin imparatorları ile Türk kağanları arasındaki yakın dostluktan, Türk kağanlarının zafer ve başarılarından, saygın kişiliklerinden ve Kül Tigin'in ölümünden söz edilir (Yalınkılıç, 2013).

“Orijinal Türk dili yazılı halde değildi ancak devlet dili olarak Soğdcanın ortaya çıkışı bir Türk alfabesi geliştirmek için itici bir güç haline gelmişti. Okuryazar Soğdluların, özellikle de tüccarların ve danışmanların yardımıyla, bugün Orhun yazıtı olarak bilinen bir rünik yazı geliştirildi. Bu yazıt 8. yüzyılda çeşitli Göktürk yöneticilerinin eylemlerini kaydetmek için icad edilmişti. Tonyukuk, Kul Tegin ve Bilge Kağan'a ait anıtlar, diğer çeşitli yazıtlara ek olarak, Orhun Vadisi'nde bulundu ve ancak 19. yüzyılın sonunda deşifre edildi.” “Eski Cermen popülasyonlarının rünik yazıtları ile direkt bir bağlantısı ve ilgisi olmasa da, muhtemelen düz kenarlı aletlerle ahşaba, taşa oyulurken yuvarlak veya ilmekli figürler yaratmanın zorluğu

nedeniyle, birçok düz çizgi ve keskin açıyla benzer görüldüğü için bu yazı rünik olarak kabul edilir” (West, 2010: 829).

Göktürk yazıtlarının oldukça yüksek gramer, zengin sözcük kullanımı dönem koşulları da göz önüne alındığında başka bir alfabe ile yazılıyor da olsa dönem Türkçesinde etkili belagat ve söylev kullanımı olduğuna işaret etmektedir. Bu tarz hitap sanatlarının etkili kullanılması dilin yalnızca iletişim veya yazışma için kullanılmadığı; aynı zamanda kişiler arası ilişkilerde nüfuz, etkili söylem oluşturma gibi alanlarda da var olduğunun bir göstergesi olabilir. Dolayısıyla öğretilen yönleri de vardır. Kaldı ki gramatik ve söz varlığı olarak bu kadar genişleyebilen bir dilin dönem koşullarına göre bu kadar girift bir alfabe ile yazılıyor olması bu yazının hali hazırda egzersiz edildiğini, dönemin kültürel seviyesine göre parşömenler, hayvan derilerinin tabaklanmasıyla elde edilen malzemeler, ağaç kabukları veya bengü taşlarda olduğu gibi taş malzemeler vb. malzemelerde mevcut olanların üzerine hali hazırda yazılıyor olduğunu gösteriyor olabilir Nitekim bu yazıtların taşlara aktarılmadan önce her anlamda gözden geçirilerek oluşturulduğu ve planlanarak belirli gramatik ve biçimsel özelliklere dikkat edilerek aktarıldığı görülebilir. Belagatın en azından yüksek sınıf veya yönetim sınıfında egzersiz ediliyor olması ihtimali en azından bu konumdaki kişiler muhtemelen dil eğitimi alıyorlardı. Bengü taşlar üzerinde rastlanan Çince için ise yabancı dil öğreniminin doğal yollarla dahi olsa gerçekleşiyor olduğuna işaret etmektedir. Nitekim; yabancı bir kültür ile ilişki kurmak o kültürün dilini öğrenmeyi gerektirir. Dil öğrenimi ve öğretimine yönelik uygulama yönü genellikle üst kültür mensuplarından alt kültüre doğrudur. Toplumlar genellikle kendilerinden kültür ve siyasi anlamda üstün toplumların dillerini öğrenmeye çalışırlar. Dolayısıyla Çin toplumunun Göktürk Kağanlığı üzerindeki siyasi ve askeri baskınlığının seyri Çince'nin yabancı dil olarak öğrenilmesi ihtiyacını doğurmuş olmalıdır.

Orhun yazıtlarında bir hükümdarın halka karşı sorumlulukları, hangi nitelikleri taşıması gerektiği detaylı bir şekilde bahsedilmektedir. Bir nevi siyasetname ve hatta anı türü niteliği de taşıyan bir eser sayılabilecek bu kitabelerin aynı dönemde benzer eserler yazılıyor olabileceğine yönelik kanıyı da artırmaktadır. Detaylı rünik Göktürk alfabesi ile birlikte noktalama işaretlerini zengin kullandığı için de dönemin Çin yazı sistemine benzeyen hece sistemine dayalı yazı sistemlerine göre (Tangutların, Moğol kavmine mensup Kidanların, Tunguc Kavmine mensup Curcenerinki gibi) daha gelişmiş olduğu göze çarpar: kelimeler arasında üst üste iki nokta konur ve yalnızca dört adet olan ünlü harfler kelimenin başında ve

ortasında kullanılmaz sonunda kullanılmaktadır. Sağdan sola, yukarıdan aşağı yazılan Türk rünik yazısının kendine has gelişmiş karakteri, bir kültür dili olduğunun başka bir göstergesi ve öğretilebilirliğinin işareti olabilir. “Yazının kullanılması, eğitimin kurumsallaşması anlamına geldiği için bu yazılı belgelerin bu açıdan Türk eğitimine katkısı çok önemlidir” (Servet ve Rencüzoğulları, 2017).

Orhun yazıtlarında da Türkçenin yabancılar tarafından öğrenildiğine dair izlere rastlanmaktadır. Başta Çinliler olmak üzere Tibet, Soğd ve Bizans gibi Türklerin ilişkide bulunduğu milletler arasında Türkçeyi öğrenen kimselerin olduğu muhakkaktır. Göktürkler kendi döneminde birçok devletle diplomatik ilişkilerde bulunduğu için Türkçeyi öğrenen kişilerin olması da doğaldır. Nitekim Orhun yazıtlarında Çinli elçilerin sık sık Göktürk ülkesine gelmesi ve Çin’in Göktürklerle kurduğu yakın siyasi, ticari ve ekonomik ilişkiler, Çin’de Türkçe bilen kişilerin olabileceğini göstermektedir (Biçer, 2012).

4. Uygur Kağanlığı, Türkçe ve Öğretimi

Uygurlar, Doğu Türk Halkının, Batı Türk halklarıyla birlikte, 6. yüzyıldan önce Çin'in kuzeybatısındaki bozkırlarda yaşayan birçok yarı-göçebe kültürlü gruptandır. Muhtemelen onları Xiong Nu, Xianbei, Moğollar ve diğer bozkır sakinlerinden ayıran tek özellik dilleri idi. Diğerleri gibi onlar da geçim için öncelikle sürülerine güveniyor, keçe çadırlarda konaklıyor, ot ve suya ihtiyaç duydukça hareket ediyorlardı. Şamanist bir din yaşadılar ve atlarına büyük değer verdiler (West, 2010: 848). Uygurlar, Orhon nehrinin kıyısında 744-840 yılları arasında hüküm süren bir imparatorluk kurdular. Kırgızlar tarafından zorlandıktan sonra, 840 yılında Turfan çevresinde ikinci bir imparatorluk kurdular ve o zamandan beri aynı bölgede kaldılar. Uygurlar, Çin Tang imparatoru Tai-tsung’un, Turfan çevresindeki bölgeyi ele geçirmesine yardımcı olmuş ve imparatorluğa dahil edildiğinde müttefikleri haline gelmişti. Uygurlar birbirini takip eden Çin imparatorluklarında kaldılar ve bugün Halk Cumhuriyeti'nin ulusal azınlıklarından birini oluşturuyorlar. Soğdiana'dan ve dolayısıyla nihayetinde eski Fenike alfabesinden türetilen Uygur alfabesi, Moğollar tarafından kendi dillerine uyacak şekilde uyarlanmış ve daha sonra resmî Moğol alfabesi olmuştur (Dillion, 2013: 219).

Uygurlar zamanında kullanılan diller açısından ise “Türkler tarafından yapılmış çevirilerden Mani ve Budha dinlerini yaymak için tapınaklarda Türklere o zamanın yabancı dillerinin öğretildiği” anlaşılmaktadır (Demircan, 1988). İki dilli (Sanskrit-Türkçe, Toharca-Türkçe) metinlerin varlığı, Sanskrit sözcüklerin yanında Türkçe olarak geniş açıklamalar verilmiş

olması gibi kanıtlara dayanarak A. von Gabain, özellikle Uygur Hanlığının son dönemlerinde ve hanlığın yıkılmasından sonraki dönemde Uygurcayla ilgili önemli çalışmalar yapıldığını ileri sürmektedir. 8. yüzyıldan başlayarak Budizm ve Maniheizm metinlerinin özenli bir biçimde Türkçeye çevrilmiş olması dile verilen önemi ortaya koymaktadır (Tezcan, 2011: 315; akt. Biçer, 2012). Doğu Türkistan'da bulunan Uygurca belgeler çeşitli yazı stilleri ile yazılmıştır: Rünik, Manice, Süryanice, Nesturice, Estrangelo, Brahmi Tibetçe ve aslında Uygur Türkçesi ile. Bugünkü Moğolistan topraklarında bulunan Uygur elyazmaları Orhun rünik yazısı ile yazılmıştır. Orhun ve Uygur yazılarında yazılanlar dışındaki metinlerin çoğu Manice, Nesturice ve Budistlerin dini metinleridir. Epik eserlerin yazılmasında Orhun rünik yazısı kullanılmıştır. Uygur alfabesi günlük hayatta ekonomik ve hukuki ihtiyaçlar için yaygın olarak kullanılıyordu (URL 3).

Uygurlar yerleşik hayata geçtikten sonraki döneme ait belgeler oldukça fazladır. Arkeolojik kalıntılar, el sanatları, resimler, hukuk vesikaları, elçi raporları, özellikle Turfan Uygur Devleti kültürü hakkında değerli bilgiler vermektedirler. Bunlardan biri 981-984 tarihleri arasında Çin'in resmî elçisi olarak Uygurlara giden Wang Yente'nin raporudur. Bu rapora göre: "Kao-ch'ang şehrine yağmur ve kar yağmaz, aynı zamanda burası çok sıcaktır. Burada evler beyaz badanalıdır. Chin-ling dağlarından çıkan nehir şehrin bütün çevresini dolaşır, tarlaları ve meyve bahçelerini sular ve su değirmenlerini işletir. Zengin insanlar at eti, geri kalanlar ise sığır eti ve yaban kazı yerler. Onların müzik aleti olarak kullandığı alet kopuzdur. Samur kürkü, pamuklu kumaş ve çiçek motifleriyle işlenmiş giysiler üretirler. Onların âdetlerine göre büyük bir kısmı ata binerler ve ok atarlar. Şehrin içinde pek çok iki katlı binalar vardır. İnsanlar iyi yüzlüdür ve usta sanatkârlardır. Bunlar altın, gümüş ve demir kap yapımında çok ustadırlar. Onlar aynı zamanda yeşim taşı işlemesini de çok iyi bilirler" (Bedirhan, 2019: 126).

Esas olarak, Uygur Orhun Katarhan Orhun yazıtları, 745-840 yıllarında var olan Orhun Uygur Kağanlığı döneminde yapılmıştır. Bunlar Selenga taşı, Karabalgasun yazıtı, Sevrey taşı, Terhin ve Tes yazıtıdır. Bu yazıtlarda kağanlık tarihi ile ilgili ayrıntıları bulabiliriz. Uygur dilinde Orhun rüniklerinden bazı örnekler Doğu Türkistan'da da bulunmuştur. Ancak sayıları önemsizdir. Önemli olan, "Eski Türk dili" olarak adlandırılan gerçekte iki dile ayrılmıştır - Eski Türk rünik yazıtlarının dili ve Eski Uygur yazıtlarının dili. Bu iki dil pratik olarak aynıdır. Doğu Türkistan'daki Eski Uygur el yazmalarının yaratıcıları bir el yazmasıyla, belirli bir dilden belirli bir metni Türkçeye, bazılarında da aynı çevirmenlerin yazdıklarını, metni

Türk Uygur diline çevirdiklerini yazarlar. (Singku Seli-Tutung - Altun Yaruk - Suvarnaprabhasa). Uygur tercümanlar, rahipler ve yetkililer, Orhun nehrindeki rünik dikilitaşlara yükselen edebi ve dilsel geleneğin, din ve geleneklerden bağımsız olarak kesintisiz ve sürekli olduğunu biliyorlardı (URL 4). Zaten “Göktürkçe ile Uygurca’yı birbirinden ayıran alan dindir. Uygurcada bulunan Mani ve Budist dinlerine ait olan kelimeler Göktürkçede yoktur. Sanskritçe, Çince, Soğdakça ve Toharcadan alıntılanan kelimeler Türkçenin yapısına uydurulmuştur. Örn: Skr. jâtaka > Çatik veya Skr. Sûtra > Sudur vs. gibi” (URL 5). Uygur dönemi Eski Türkçenin ikinci evresidir. Türkler bu dönemde çeşitli dinleri seçerler. Dinler, Türkler arasına kendi yazı ve terimleri ile birlikte girerler. Gerçi bu terimlere elden geldiğince Türkçe karşılık bulunmaya çalışılır. Ancak dinsel ve düşünsel terimler Türkçeyi etkilemeye başlar. Kimi kültür sözcükleri Türkçeye girer (Bozkurt, 2012: 82). Bu kelimelerin özellikle İslamlaşma döneminde düştüğü gözlenmiştir.

Göktürkçe ve Uygurca arasında söz varlığı ve lehçe açısından oldukça benzerlik vardır. Ancak dışarıdan bu dillere giren kelimelerde ve her iki yaşam biçimine özgü bazı kelimelerde fark görülebilir (Çağatay, 1943).

Bu kağanlığın dili kendinden önceki medeniyetlerin dillerine göre çok daha geniş bir alana nüfuz edebilmiştir. Çünkü gerek yerleşik hayatın getirdiği kurumlar ve bunlardan kalan vesikaların gerekse dini Budist, Hıristiyan ve Maniheizt kültürün metinlerinde saklı kalan Uygur dili kendini diğerlerine göre daha iyi koruyabilmiş; çok daha geniş alana nüfuz etmiş ve Eski Rünik Türk yazılarından çok farklılık göstermemiştir: “Uygurlardan daha evvel Göktürklerin yazıları, yâni oyma (Run) alfabesi ile bize intikal etmiş olan Yenisey ve Orhon Abideleri yazısı vardır. Bu Abidelerin dili, dil bakımından fevkalâde ehemmiyeti haiz olsa dahi, onun Uygur yazı dili derecesinde yüksek inkişafa malik olmadığını zannediyoruz. Zira Orhon ve Yenisey Kitabeleri birtakım mezar taşlarından ibarettir. Yenisey Âbideleri (648-650 M.) ve onlardan takriben yüz sene sonra yapılmış olan Orhon Âbideleri (730 M.) muazzam eserler olup, tarihî bakımdan çok kıymetli vesikalardır. Buna rağmen bu yazı ve lehçede, devamlı surette inkişaf etmiş bir edebiyat mevcut değildir. Fakat Uygur yazıları ve Uygur dili vesikaları, ancak otuz kırk adet yazılı mezar taşından ibaret olmayıp, muazzam bir devri aydınlatan, geniş sahalara yayılmış bir kültür ve bir varlığın dilidir (Çağatay, 1943: 78). Bu durum daha önce de belirtildiği gibi yerleşik hayat kültürü ve kurumların; çok dinliliğin; matbaa kullanıp kitap telif edebiliyor olmanın getirdiği bir avantaj olarak düşünülebilir.

Yerleşik medeniyetin en büyük özelliklerinden biri şehirleşmedir. Kurulan bu şehirlerde pazarların ortaya çıkması, ticaretin gelişmesi ve ticarete paranın kullanılması Uygurların

ilerlemesinin açık göstergeleridir. Elimize geçen hukuk vesikalarından anlaşıldığına göre Uygurların alım-satım ve borç alıp vermede belirli bir para ve ölçü sistemleri vardı. Borç olarak alınan mal ve para faiz karşılığında genellikle ilkbaharda alınır, mahsulün kaldırıldığı sonbaharda ödenirdi. Bu kayıtlar bize ziraatin çok gelişmiş olduğunu göstermektedir. Borç karşılığı her ay faiz ödemesi yapılması, belki de Türklerde ilk bankacılığın temelini teşkil etmiştir (Bedirhan, 2019: 127). Bu durumda Uygurlar yukarıda saydığımız durumların avantajı ile diğer iki medeniyete göre okuryazarlık açısından daha ileri bir seviyede sosyal hayat idame ettirmiş gibi görünmektedir. Kitap üretebilmelerinin metinleri muhafaza etme ve yayma açısından da sağlayacağı avantaj ile dil öğretimine daha uygun koşullara sahip oldukları söylenebilir ancak “Uygur döneminde ve İslami dönemlerde birçok çeviri çalışması yapılmışsa da aile ve çevre dışında bir dil öğretimi yapılıp yapılmadığı konusunda aydınlatıcı bilgilere rastlanmamaktadır (Ağar, 2004: 1). Ancak yerleşik hayata tüm imparatorluk çapında geçilmemiş; askeri ve siyasi karaktere haiz olan Hunların dahi okullar oluşturmuş olduğu düşünülürse yaklaşık 300 yıl kadar sonra Uygurların böyle bir faaliyette bulunmamış olduğunu kitap telif ediyor olmalarına rağmen kabul etmek yanlış olabilir. Dolayısıyla Türkçe öğretiminin yapıldığına dair net belgeler olmasa da dilleri bu denli zengin kullanım alanına sahipken Eski Uygur Türkçe’sinin öğretiliyor olduğunu düşünmek doğaldır.

Tablo 1. Orta Asya bozkır medeniyetlerinde Türkçe ve diğer dillerin durumu

Orta Asya Türk Medeniyeti	Pedagojik veya Sistemli Dil Öğretiminin Varlığı	Geçerli Diller ve Halk Dili Şeklinde Kullanılan Diller	Muhtemel Dil Öğrenim Amaçları
Hunlar	Somut herhangi bir belge mevcut değilse de Çin anallarından bazı Hun hükümdarlarının okullar açıp zamana göre yükseköğretim kapasitesine sahip hizmetler sağladığı bilinmektedir.	Hunca- Türkçe Got Dili Latince Sarmatça	-siyasi ilişkiler -devlet yönetimi kapsamında resmî yazışmalar -kültürel amaçlar ile ilgili veri yok ancak kurganlarda rastlanan isimler bilgilendirme amaçlı yazı kullanımına işaret etmektedir. -kültürel aktarım

Orta Asya Türk Medeniyeti	Pedagojik veya Sistemli Dil Öğretiminin Varlığı	Geçerli Diller ve Halk Dili Şeklinde Kullanılan Diller	Muhtemel Dil Öğrenim Amaçları
Göktürkler	Somut herhangi bir bilgi mevcut değildir. Medeniyete ilişkin bilgiler Orhon anıtlarındaki bilgilerden ibarettir.	Eski Türkçe Orta Çince Soğdca Altay dil ailesine mensup Türk dillerinin çoğu	-siyasi -kültürel-edebi -dini nedenler
Uygurlar	Tapınaklarda, Budist Maniheizt Hıristiyan metinlere yönelik dil öğretimine dair bilgiler mevcuttur.	Sanskritçe Toharca Soğdça Tibetçe Çince Karluklara ait bir lehçe olan Uygur Türkçesi (Eski Uygur Türkçesi)	-Dini metinleri anlama ve yorumlama -Edebi amaçlar ve kültürel nedenler -Gündelik yaşam-ticaret vs.

2. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Türkler göç ettikleri yollarda tarih boyunca Çin, Hint, Fars ve Arap kültürlerine rastlamış ve bu kültürlerin dillerine dolaylı ve dolaysız yollardan maruz kalmışlardır. Bunun bir sonucu olarak Türkçe bu kültürlerin dillerinden kelimeler almış, benliğini korumayı başarsa da edebi, dilbilimsel, vs. birtakım etkilenmeler yaşamıştır. Türk Dili ve kültürünü etkileyen öncül ve temel kültür ise atlı göçebe veya bozkır Türk medeniyetlerinin kültürü olmuştur. Çalışma içinde ele aldığımız Bozkır medeniyetleri ise en çok etkileşime girdiği Çin, Fars kökenli Soğd ve Hint kökenli Sanskrit dilleriyle ilişki içinde olmuştur.

Bu kültürlerin hemen hepsinde geçerli olmak üzere herhangi bir dil eğitime ihtiyaç duyanlar muhtemelen toplumun ileri gelenleri veya siyasi görevleri olan kimselerdi ve başka kültür ve milletlerle temasa geçme noktasında veya dini kültüre tekâmül eden işlerle uğraşanlardı. Daha önceki dönemlerde olduğu gibi henüz sistematik eğitim veren okul tarzı eğitim kurumları mevcut olmadığı için sistematik bir anadil/ yabancı dil eğitiminden söz etmek zordur. Yabancı dil öğretimi büyük ihtimalle öğrenilmek istenen dilin konuşucusundan bizzat veya dili öğrenilmek istenen topluma karışarak öğreniliyordu. Çalışma kapsamında incelenen

dönemlerde dil öğreniminin dilin konuşucularının kendisinden veya doğal ortamında öğrenilmesi şeklinde gerçekleşmiş olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla yazı sistemlerinin kullanılmadığı dönemlerde dil öğretim ve öğreniminin doğal yöntemle gerçekleşmiş olması mümkündür. Bu yöntemle daha çok günlük konuşma dili öğretilmektedir. Nitekim bozkır kültürü gibi kültürlerin insanların dil ihtiyacı da yaşamsal herhangi bir ihtiyaç veya nedenden dolayı dil öğreniminden çok fazla ileri gitmeyecek; dillerle ilgili işlerle uğraşanlar muhtemelen devlet yönetiminde ve siyasi alanda görevliler olacaktır. Çalışmaya paralel olarak ortaya çıkan bazı durumlar ise şu şekilde sıralanabilir:

- Rünik yazı Göktürk ve Uygur kültürlerine ait belgelerin günümüze değin ulaşmasını sağlaması yanında uzun süre ardıl medeniyetler tarafından kullanılmıştır. Bu kadar uzun süre, başka bir deyişle Göktürkler zamanında başlayıp Uygurlar zamanında- bazı değişikliklerle de olsa- hala kullanılıyor olması alfabenin öğretilmekte olduğunun bir göstergesi gibidir.

- Bankacılık, ticaret, tarım gibi konularda halkın okuryazar olduğuna işaret eden bilgiler mevcuttur. Bu durum Orta Çağ'daki Uygurlar arasındaki yüksek okuryazarlık düzeyine dair fikir sağlamakta, düzenli öğretim olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir.

Ancak Türk soylu Orta Asya medeniyetlerinin dil öğretimine yönelik kurumsallaşmış veya okul mahiyetinde düzenli bir eğitim sağlamadığına dair herhangi bir çıkarımda bulunmamızı sağlayan başka hususlar vardır:

1. Her ne kadar Hunlar zamanında kendilerine ait bir alfabe kullanıldığına veya dillerinin öğretimi için öğretim faaliyetinde bulduklarına dair somut kanıtlar olmasa da Hunca adı verilen bir dil konuştukları ve federasyonları içinde Türk kökenli olanların bulunduğu bilinmektedir. Ancak siyasi ilişkiler gereği ve devlet yönetiminde birden fazla dil kullanıldığı bilinmektedir. İnanç ise bu konuda etkili başka bir faktördür: “Hunların yabancı Budhist rahiplere çevirttirdikleri bir çok kutsal metin, ilk kez Çinceye tercüme edilmiş ve Budhizm, Kore ve Japonya’ya bu Çince çeviriler yoluyla girmiştir. Bu dönemde bir çok Budhist kutsal metnin yanısıra yeni hikayeler de yazılmıştır. Bu hikayelerin elbette ki Hun yaşantısından ve hayat anlayışından önemli öğeler içermesi kaçınılmazdır. O halde günümüze kadar gelmiş olan bu budhist hikayeler Türkçeye kazandırılmalı ve müteakiben içerdiği Hun kültürü açığa çıkarılmalıdır (Baykuzu, 2008).

2. Göktürklerin yazıyı toplumun her alanında kullandıkları bilinmekte; bu da bize dil öğretiminde sitemli olmasa bile yazarak, okuyarak, tercüme ederek öğrenme şekillerinin kullanılmış olabileceğini göstermektedir. “Doğal yöntem, yabancı dil öğrenen öğrencilere,

başından itibaren öğretmenin kendi ana dili olan yabancı dili kullanarak, sürekli konuşmayla iletişim kurmak ve bu etkileşimi birbirleriyle bir metin oluşturmasına bağlantılı, ama dil bilgisi kuralları öğretilmeden anlaşılabilir ölçüde yalın bir cümle dizisiyle gerçekleştirmektir” (Demirel, 2010: 46). Nitekim sözel de olsa en azından dil yüksek kültürel ve yönetsel tabaka içinde yabancı dil veya Türkçe öğretimi gerçekleştirmiş olmaları mümkündür. Kaldı ki “dil öğretimi başlangıçta iletişim dilini öğretmek amacıyla yapıldığı için yazı dilinden ziyade konuşma dili öğretilmeye çalışılırdı” (Biçer, 2012). Özetle, Çin’le olan ilişkilerin doğrultusu ve buna ek olarak Hunlar ve Göktürkler döneme ait Çin kaynakları bu durumu destekler niteliktedir: “Türkler uzun ve büyük Türk Edebiyatında Farsça, Arapça gibi yabancı diller kullanarak nadide eserler vücuda getirmişlerdir. Bu yabancı diller içinde Arapça ve Farsçadan önce Çince ile yazılmış Türk eserleri Türk yazılı edebiyatını M.S. 4. yüzyıla kadar geriye çekmektedir. Türk tarihi ve kültürü alanında yapılacak araştırmalarda Türklerin Çinceyi de kullandıklarının hatırlanılıp araştırmamızın o yöne doğru açılım yapmasına çalışmalıyız” (Baykuzu, 2008). Aynı şekilde Göktürk tarihi, dil ve kültürünü aydınlatmak için daha fazla Soğdca metin ve evraka de ulaşılarak tercüme edilip incelenmesi gerekmektedir.

3. Uygurların ise matbaa ve kağıt tezgahları kullandıkları bilinmektedir. Yazılı medeniyette bu imkanlara sahip olan ve dolayısıyla dini de edebi türleri çeşitlenmiş bir medeniyetin dilini öğretiyor olmaması düşük bir ihtimaldir.

KAYNAKÇA

- Ağar, M. E. (2004). Türkçe Öğretiminin Tarihçesi. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 1, 1-10.
- Alyılmaz, C. (2003). Bugut yazıtı ve anıt mezar külliyesi üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(13), 11-21.
- Baykuzu, T. (2008). Hunların Kayıp Kitapları ve Sutralar. *Bilig*, 44, 195-210.
- Bedirhan, Y. (2019). *İslam öncesi Türk tarihi ve kültürü*. Eğitim Yayınevi.
- Biçer, N. (2012). Hunlardan günümüze yabancılara Türkçe öğretimi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 1(4), 107-133.
- Bozkurt, F. (2012). *Türklerin dili*. Eğitim Yayınevi.
- Dillon, M. (2013). *Dictionary of Chinese history*. Routledge.
- Eker, S. (2010). Orhon Yazıtları: İran dilleri ile ilk temaslar ve benzer birkaç öge üzerine. *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan*, 120, 26-29.

- İnayet, A. (2008). Turkish Studies International Periodical For the Languages. *Literature and History of Turkish or Turkic*, 1, 294.
- Németh, G. (2004). *Attila ve Hunlar* (çev. Tarık Demirkan), Konya: Kömen Yayınları.
- Kösoğlu, N. (2004). *Hukuka bağlılık açısından Eski Türkler'de-İslam'da ve Osmanlı'da devlet*. Ötüken Neşriyat AŞ.
- Maenchen-Helfen, Otto J. (1973). *The world of the Huns: Studies in their history and culture*. University of California Press. ISBN 9780520015968.
- Ögel, B. (1984). *İslamiyet'ten önce Türk Kültür tarihi: Orta Asya kaynak ve buluntularına göre*. Ankara: Atatürk Kültür.
- Özdemir, E. S. (2006). Yabancı dil öğretiminde yeni yönelimler. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Servet, H. ve Rencüzoğulları, S. (2017). İslamiyet öncesi dönemde Türklerde eğitim. *21. Yüzyılda Eğitim Ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(17), 425-437.
- Şeyhun, A. (2014). *Islamist thinkers in the late Ottoman Empire and early Turkish Republic*. Brill.
- Tokan, Ö. (2011). İslamiyet öncesi Türklerde diplomasi ve Hunlar dönemi diplomatik ilişkiler. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Yalınkılıç, T. (2013). Kül Tigin yazıtının Çince metni ve tercümesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 2(2), 79-85.
- West, B. A. (2010). *Encyclopedia of the peoples of Asia and Oceania*. Infobase Publishing.
- URL1: <https://web.archive.org/web/20070712105950/http://www.historyfiles.co.uk/FeaturesEurope/BarbarianHuns.htm>
- URL 2: <https://acikders.ankara.edu.tr/mod/page/view.php?id=18801>
- URL 3, 4: http://the_uighurs.tripod.com/Scrp.htm
- URL 5: <https://isa-sari.com/ders-notlari/UT.pdf>